

УДК 502.7(477-924.52):379.85

Н.В. Шабан

РОЛЬ КАРПАТСЬКОГО БІОСФЕРНОГО ЗАПОВІДНИКА В РОЗВИТКУ ЕКОТУРИЗМУ

Шабан Н.В. Роль Карпатського біосферного заповідника в розвитку екотуризму // Науч. зап. Гос. природоведч. музея. – Львов, 2004. – 20. – С. 99-106.

В статье констатируется рост финансово-хозяйственной деятельности туристическо-рекреационных учреждений Закарпатья в 2003 году по сравнению с 2002 годом. В значительной мере этот рост произошел за счет интенсификации туризма на особо охраняемых природных территориях. Рассмотрены общие основы развития экотуризма в Карпатском биосферном заповеднике. Оценена привлекательность территории заповедника для туристов. Проанализировано значение экотуризма для решения стратегических задач развития региона, указаны пути решения социально-экономических проблем с помощью экологически ориентированного туризма.

Shaban, N. Role of the Carpathian Biosphere Reserve in the development of ecotourism // Proc. of the State Nat. Hist. Museum. – Lviv, 2004. – 20. – P. 99-106.

Improvement of financial activities and management bettering of some tourism and recreational establishments in Transcarpathia gained in 2003 in comparison with 2002, is concerned in the report. To a great degree this improvement occurred due to the intensification of tourism in the protected territories. General principles of tourism development in the Carpathian Biosphere Reserve are viewed in this proceeding. The attraction of the area for tourists is evaluated. Importance of ecotourism for gaining the strategic objectives of regional development are analyzed, ways of social and economic problems decision with the help of ecologically oriented tourism are given.

Вступ

Динаміка розвитку туризму в Закарпатті

Завдяки сукупній дії низки сприятливих чинників за Закарпаттям поступово закріплюється імідж одного з найбільш престижних туристичних регіонів держави: за туристичною привабливістю відпочинку Карпатський регіон (і Закарпаття в тому числі) поступається лише Криму. Туризм і рекреація починають відігравати дедалі вагомішу роль в соціально-економічному розвитку області; в результаті проведеної роботи розвиток галузі характеризується позитивними тенденціями.

Зокрема, згідно моніторингу Управління по туризму та курортах за січень – грудень 2003 р. основні показники фінансово-господарської діяльності туристично-рекреаційних закладів у порівнянні з 2002 роком становили:

- кількість обслуговуваних збільшилася на 34 тис. чол., або 21%, і склала 195 тис. туристів;
- обсяг наданих послуг збільшився на 17,2 млн. грн., або 32%, і склав 70 млн. 420 тис. грн.;
- відповідно, збільшився балансовий прибуток та на 1,2 млн. грн., або 12%, зросли платежі до бюджетів усіх рівнів (їх сума становить 11 млн. грн.).

Туристично-рекреаційний комплекс області допомагає у вирішенні нагальних соціально-економічних проблем краю, зокрема тих, що стосуються зайнятості

(з початку року в галузі створено 212 робочих місць) та стану селянських господарств – завдяки розгортанню сільського зеленого туризму в області.

Роль природних ресурсів Закарпаття для розвитку туризму в регіоні

Безперечно, ключову роль у розгортанні туристичного руху на Закарпатті відігравали і продовжують відігравати природно-рекреаційні ресурси Закарпаття, за якими область займає друге місце в країні після Криму. Тут, зокрема, зосереджено 21,6% ресурсів цього типу від сумарного потенціалу України [2].

Серед рекреаційних ресурсів ліси і полонинські ландшафти у Закарпатті займають особливе місце. Вони покривають 2/3 території області, з них 11% належать до природно-заповідного фонду. Ця категорія рекреаційних ресурсів має найважливіше значення у так званій пізнавальній рекреації, яка поєднує відпочинок з духовним збагаченням людини, розширенням її знань щодо живої і неживої природи, вивченням довкілля. Основна форма пізнавальної рекреації – екологічний туризм.

У Закарпатській області наявні 3 великі природно-заповідні території, кожна з яких вносить свій вклад у розвиток екологічного туризму.

Найбільшим за площею є Карпатський біосферний заповідник (КБЗ). Він займає майже 2,5% території Карпатського регіону. Його екосистеми віднесені до найцінніших на нашій планеті, і з 1993 р. входять до міжнародної мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО. Загальна площа заповідника – 53,63 тис. га. Інші заповідні території, як НПП “Синевир” та НПП “Ужанський”, менші за площею – відповідно 40,4 та 39 тис. га, але аж ніяк не менші за значенням.

Загальні засади здійснення екотуризму в Карпатському біосферному заповіднику

Одним із видів використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду загалом відповідно до ст. 9 Закону України “Про природно-заповідний фонд України” при умові дотримання природоохоронного режиму, встановленого цим Законом та іншими актами чинного законодавства України, є використання їх в оздоровчих та інших рекреаційних цілях.

Рекреаційні природно-заповідні території у контексті розвитку туризму виконують компромісну функцію погодження потреб туристів в активному відпочинку та природного ландшафту в збереженні його цілісності і первинності. На території КБЗ вдало реалізується ця філософська проблема – проблема суперечності між збереженням природного розмаїття та його рекреаційним використанням для організованого масового відпочинку і туризму населення.

Екологічний туризм на території КБЗ є моделлю збалансованого використання природних рекреаційних ресурсів як важливого принципу сталого розвитку регіону. Стратегічна його мета – лімітована потребами збереження довкілля рекреаційна діяльність (мандрівки, екологічні екскурсії, екоосвіта тощо). Екотуризм охоплює всі види туризму, орієнтовані на збереження довкілля, налагодження гуманних стосунків з місцевим населенням та органами самоврядування, поліпшення фінансово-економічного добробуту регіону.

Екологічний туризм у КБЗ ґрунтується на наступних концептуальних принципах:

- мінімізація негативного впливу туристів на природне середовище та його компоненти (рекреаційна цінність природних ландшафтів прямо пропорційна їх збереженню);
- гармонійне поєднання людини, природного середовища та рекреаційної інфраструктури;
- науково-пізнавальне освоєння природного (біотичного і ландшафтного) різноманіття і гуманістичного потенціалу рекреаційних територій;
- соціальна сумісність (злагода) з місцевою мораллю, звичками і традиціями місцевого населення, територіальними громадами та органами місцевого самоврядування;
- економічні вигоди і переваги в регіональному розвитку природних територій;
- гарантія довготривалого збереження природних та культурних ресурсів.

Туристична діяльність на території КБЗ організована відповідно до його функціонального зонування. Для забезпечення виконання завдань щодо створення умов для організованого екотуризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності в природних умовах на території КБЗ виділяються зони регульованої та стаціонарної рекреації.

У зоні регульованої рекреації проводиться короточасний відпочинок та оздоровлення, огляд особливо мальовничих і пам'ятних місць. У цій зоні дозволяється влаштування та відповідне обладнання туристичних маршрутів і екологічних стежок, однак тут забороняється будь-яка діяльність, яка може негативно вплинути на стан заповідника.

Зона стаціонарної рекреації призначена для розміщення готелів, мотелів, кемпінгів, інших об'єктів обслуговування. Тут може здійснюватися організований туризм, триваліший відпочинок.

На прискорення розвитку рекреаційної діяльності КБЗ та впорядкування використання природних ресурсів вплинула постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися бюджетними установами природно-заповідного фонду" від 28.12.2000 р. № 1913.

Привабливість екотуризму на території Карпатського біосферного заповідника

Привабливість екотуризму на території КБЗ визначає в першу чергу його біологічне та ландшафтне різноманіття.

Так, у складі КБЗ налічується шість відокремлених масивів та ботанічні заказники державного значення "Чорна Гора" і "Юліївська Гора". Вони розміщені на території Рахівського, Тячівського, Хустського і Виноградівського районів в межах висот від 180 до 2061 м.

Така територіальна структура репрезентує практично все ландшафтне та біологічне різноманіття Українських Карпат, що надзвичайно приваблює екотуристів та шанувальників мандрівок по горах. Тут представлені практично незачеплені людською діяльністю передгірні діброви, гірські букові, мішані та смерекові ліси, субальпійські та альпійські луки із сосново-вільховим криволіссям і скельно-лишайниковими ландшафтами.

У заповіднику охороняються:

- 64 види ссавців, 173 види птахів, 9 видів плазунів, 13 видів земноводних, 23 види риб, близько 15 тис. видів безхребетних тварин;
- понад тисячу видів вищих судинних рослин;
- окремо слід зазначити, що з цього великого списку в заповіднику відмічено 64 види рослин і 72 види тварин, занесених до Червоної книги України та до Європейського Червоного списку.

Якщо до цього додати, що майже 90% території КБЗ вкрито лісами, переважно пралісами, в яких дерева досягають велетенських розмірів і віку 300 і більше років, то нема нічого дивного в тому, що шанувальники гір і незайманої природи знаходять у КБЗ для себе багато цікавого. Щороку тисячі туристів користуються туристично-рекреаційними можливостями заповідника. Для прикладу, у 2003 р. КБЗ відвідало 32 тис. туристів. Обсяг наданих послуг становив 29 тис. грн. (у 2002 р. обсяг послуг був на 40 % менший) , із них 8,8 тис. грн. – надходження від діяльності Музею екології гір та історії природокористування в Українських Карпатах.

На території КБЗ розгорнута мережа еколого-освітніх та науково-пізнавальних маршрутів. Це один з найбільших еколого-освітніх центрів Карпатського регіону. Тут працюють численні наукові лабораторії, створена мережа моніторингових ділянок, заповідник служить природною лабораторією для багатьох вітчизняних та зарубіжних науково-дослідних установ. Штат КБЗ нараховує 20 наукових та близько 300 інших працівників. Наявність потужного високопрофесійного людського ресурсу є однією з умов пріоритетного розвитку екотуризму на території заповідника.

Маючи необхідні передумови, цілком закономірно, що серед напрямків діяльності КБЗ туризму приділяється дедалі більша увага. У цьому процесі все більший акцент ставиться на екотуризм.

Значення екотуризму для розв'язання стратегічних завдань розвитку регіону

Засобом розвитку екотуризму можна розв'язувати надзвичайно важливі стратегічні для регіону завдання:

1. Через розвиток туризму загалом і екотуризму зокрема можна досягти сталого екологічно зорієнтованого розвитку гірських місцевостей Закарпаття. Це особливо важливо для Рахівського та інших гірських районів області, де рівень безробіття один з найвищих у регіоні, а міграційні процеси яскраво виражені. Життя в умовах високогір'я завжди було важким. Традиційним заняттям населення було й залишається скотарство та лісопереробна промисловість. Можливості щодо розвитку туризму від часів розвалу СРСР і донедавна недооцінювалися.

Водночас виробнича діяльність в даний час створює великий тиск на довкілля. За даними науковців упродовж одного року на середньостатистичного жителя області виробляється приблизно 22 тонни різного роду відходів [7]. Однак, нехтування рекреаційним потенціалом області і нарощування виробництва там, де цей потенціал найпотужніший, є неприпустимим. Активне задіяння природо-рекреаційного потенціалу заповідних територій і КБЗ зокрема в туристичних цілях дозволить не тільки зменшити промислове навантаження на довкілля, а й успішно розв'язувати складні соціально-економічні завдання, пов'язані з екологічним благополуччям регіону, добробутом та зайнятістю населення.

2. Інший аспект, який доводить важливість та необхідність розвитку екотуризму, стосується досягнення певного рівня екологічної свідомості населення.

Високогір'я Карпат є головним об'єктом екотуризму. Велич Карпатських гір, їх велика природна цінність та значний рекреаційний потенціал сприяють зростанню кількості туристів на цій території. Туризм у Карпатах є одночасно дуже важливою перспективою для розвитку регіону і також значною екологічною проблемою, особливо для тих територій, що відносяться до так званих "гарячих точок". Згідно з даними WWF, Українські Карпати відносяться до території Карпат, яку найменше відвідують туристи – до 200 тис. на рік, тоді як Словацькі Татри відвідує понад 4 млн., а Румунські Карпати – до 4 млн. туристів на рік [6].

Однак і при таких обсягах неорганізований і нецивілізований туризм завдає великої шкоди довкіллю. Спеціальне знакування та маркування туристичних маршрутів в Карпатах поки що трапляється нечасто. Однак, їх наявність безпомилково підтверджується поламаними молодими деревами чи чагарниками, зірваними і пізніше викинутими квітами, в т.ч. рідкісних видів, консервними бляшанками, поліетиленовими мішками, розбитими пляшками та іншим сміттям. Особливо болючою є ця проблема для Рахівщини, що є Меккою для "активних" і не завжди екологічно свідомих туристів, та її найвищої гірської вершини, яка є водночас найвищою точкою Українських Карпат – г. Говерли [3]. Тому, на жаль, змушені констатувати, що екологічне виховання наших рекреантів дуже відстає від навіть найближчих сусідів – поляків, словаків, чехів, угорців.

Проте почуття єдності людини і природи, людини як частини природи можна і потрібно виховувати. І чи не одним з найкращих засобів досягнення цієї мети є екологічний туризм.

Шляхи розв'язання соціально-економічних проблем засобом екологічно зорієнтованого туризму. Роль та місце екотуризму серед інших видів діяльності

Яким же чином можна розв'язувати важливі для суспільства проблеми, користуючись як засобом екологічно зорієнтованим туризмом? Якими є можливості та перспективи у цьому напрямку?

Перш за все доцільно відмітити, що екотуризм не потребує якихось серйозних матеріальних затрат. Щонайбільше він вимагає спорудження туристичного притулку, який, на відміну від інших об'єктів туристично-рекреаційного призначення (санаторіїв, турбаз, пансіонатів), не вимагає великих капітальних вкладень. У цьому його велика перевага. Наші еко туристи в багатьох випадках можуть розраховувати на мапу із схематичним зображенням маршруту, його ознакування, що, як уже зазначалося, трапляються далеко не завжди, відведені для відпочинку місця – обов'язково поблизу води, іноді – мисливські будиночки, і, звичайно, професійність та екологічна обізнаність провідників. Саме по такій класичній схемі працює КБЗ. Екологічні стежки з характерними для них атрибутами – обов'язковий елемент науково-пізнавальної діяльності заповідника. Доказом цьому є рекламно-інформаційна продукція про їх розроблення, яку регулярно видає КБЗ.

Цінність екологічних маршрутів у тому, що фактично при відсутності ресурсних затрат можна:

- отримати певну суму знань про оточуюче середовище,
- набути цінного практичного досвіду спілкування з природою,

- виховати у себе бережливе ставлення і повагу до її краси.

Для прикладу, проходження одного з найпопулярніших в області екологічного маршруту КБЗ “Чорногірськими пралісами на Говерлу” дає можливість ознайомитися з унікальною флорою та фауною Карпат. Зокрема рослинами: вовчим ликом, жимолостю чорною, чемерником червонуватим, ломикаменем карпатським, тирличем жовтим, дзвониками карпатськими, а також представниками тваринного світу: струмковою фореллю, полонинським тетеруком, горностаєм, тритонами, сніговою полівкою, беркутом та багатьма іншими.

На сьогодні КБЗ має 18 екологічних маршрутів, частина з яких прознакована: на Говерлу, на Чорногору, до Угольських печер, в ур. Кузій, на Близницю та до Петроса (у Кевелівському лісництві) тощо. Траси туристичних маршрутів облаштовані настільки, наскільки це дозволяє заповідний режим території. Тому тут є місця для відпочинку, обладнані лавочками, альтанками, встановлені інформаційні знаки – таких місць у заповіднику 45.

Нещодавно на території КБЗ розпочалося будівництво еколого-культурологічного центру у підніжжі г. Говерли, розроблена проектна документація на створення ще одного в с. Ділове Рахівського району, який з часом стане візиткою Центру Європи, що знаходиться саме тут.

Випробовування себе в суворих умовах гір і духовне збагачення – це вже само по собі немало. Однак, регіон повинен також отримувати прибутки від свого природно-рекреаційного багатства. Тому надзвичайно актуальним стає питання включення цього виду відпочинку у всі можливі взаємозв'язки: міжгалузеві, міжрегіональні, міжгрупові (колективні) та міжособисті, що диктуються конкретними економічними і соціальними інтересами жителів області. Звичайно, силами одного, хай і дуже авторитетного та досвідченого у справах екотуризму, Карпатського біосферного заповідника проблеми не розв'язати. Це можливо за умови скоординованості зусиль усіх зацікавлених сторін, за активної підтримки держави, коли ці зв'язки з потенційно можливих ставатимуть новою реальністю суб'єктивно-об'єктивних відносин у галузі, формуватимуть сприятливіший інвестиційний клімат, оскільки базуватимуться на реальному зацікавленні людей у результатах їхньої праці. Багатоетнічні та багаті на традиції гірські райони області надзвичайно придатні для “м'якого” природного і дослідного, навчального, сільського та етнічного туризму. При цьому пріоритетного значення набуває сільський зелений туризм, здійснюваний при спільній рекреаційній (туристичній) діяльності сільських господарів та КБЗ.

Нині у світі вже визнано вагому роль екотуризму в збільшенні фінансових надходжень до місцевих бюджетів та забезпеченні прямих економічних вигод для місцевого населення, зокрема щодо створення робочих місць в інфраструктурі рекреаційно-туристичного комплексу, розвитку традиційних народних промислів і реалізації пов'язаних з ними художніх виробів. Підраховано, що на час літнього сезону в Італії зайнято до 15% економічно активного населення, у Франції – 10%, в Австрії, Іспанії – 5-6% [1].

Отже, створення комплексного екологічно зорієнтованого туристичного продукту з подальшим включенням його у всі можливі види взаємозв'язків може стати важливим чинником подолання кризових явищ в економіці гірських районів та дати новий поштовх розвитку туризму, багатому на традиції. У цьому – запорука добробуту та соціально-економічного благополуччя населення.

Органи державної виконавчої влади у галузі туризму (управління по туризму та курортах) спільно із громадськістю активно працюють над створенням комплексного туристичного продукту із особливим акцентом на екотуризм та інші види активно-пізнавального туризму. Так, в даний час продовжується робота над створенням Закарпатського туристичного шляху (ЗТШ), який пройде із заходу на схід області і з часом буде включений у мережу транскордонних туристичних маршрутів. І зовсім не випадково пілотною ділянкою ЗТШ обрано ділянку на території Рахівського району. Частина його проходить через КБЗ. Маршрут передбачатиме не тільки проходження по територіям, багатим на мальовничі пейзажі, а й ознайомлення з найцікавішими атракціями регіону, зупинки в кращих садибах сільського туризму, відвідання майстерень народних умільців тощо. Тобто користь для всіх від створення такого турпродукту очевидна. Якщо до цього додати, що маршрут популяризуватиметься серед іноземних туристів і вже у жовтні 2004 року планується, що по ньому пройде перша їх група, то слід чекати, що ефект від його створення з часом зростатиме.

Крім цього, для успішного розвитку екотуризму доцільно активніше використовувати потенціал територій із уже розвиненою туристичною інфраструктурою. Для прикладу, у минулому році група польських експертів у рамках спільного українсько-польського проекту “Туристичний потенціал Західної України” відвідала полонину Драгобрат. І яке ж було їхнє здивування, коли вони дізналися, що полонина задіяна виключно у зимовій рекреації. Незважаючи на те, що умови для активного зимового відпочинку на Драгобраті виняткові, можливості для розвитку екотуризму влітку тут, на їхню думку, не менші. Наявність понад десятка закладів розміщення із сервісною інфраструктурою, що бурхливо розвивається, та сусідство КБЗ – надзвичайно сприятливе поєднання обставин для розвитку екотуризму у цій місцевості. Звичайно, необхідно дотримуватися всіх передбачених законодавством вимог і нормативів, аби через розбудову матеріально-технічної бази туризму не нанести непоправної шкоди довкіллю.

Що стосується можливостей реалізації еколого-освітніх функцій в області, то тут Карпатському біосферному заповіднику належить “пальма першості”. Перш за все тому, що тут функціонує інформаційний еколого-освітній та історико-культурний осередок – Музей екології гір та історії природокористування в Українських Карпатах. Це єдиний в Україні музейний комплекс такого типу. Музейні експозиції складаються з двох розділів – “Природа Карпат” та “Природокористування в Українських Карпатах”. В межах першого розділу подається інформація про історію Карпатських гір, їх геологію, геоморфологію, основні типи ландшафтів, рослинний і тваринний світ. У другій частині експозиції розкривається тема природокористування в Українських Карпатах – від початку колонізації, що розпочалася в пізньому палеоліті близько 20 тис. років тому, і до наших днів. Ця частина експозиції також містить цілісне бачення перспектив сталого розвитку регіону.

Винятковою за своєю значимістю як для екотуризму, так і для екологічної освіти є “Долина нарцисів” – один із заповідних масивів Карпатського біосферного заповідника. Це унікальний ботанічний об’єкт, в якому охороняється останній у Європі рівнинний осередок нарцису вузьколистого. Популяція цієї рослини існує тут з післяльодовикового періоду і має реліктовий характер. Цілком імовірно, що

милуючись цією красою, у наших екотуристів почнуть спрацьовувати стереотипи екологічної освіти і вони дбайливіше ставитимуться до довкілля.

Висновки

Підсумовуючи наведене вище, можна зробити висновок, що екотуризм – один з найперспективніших видів туризму у Закарпатті. Виключне значення і величезний вклад у його розвиток належить Карпатському біосферному заповіднику. Однак, для подальшого успішного розгортання необхідне включення екотуризму в інші види туристичної діяльності і створення на базі цього комплексного турпродукту.

Для ефективного розвитку екотуризму на рекреаційних територіях загалом доцільно запроваджувати регіональний туристичний менеджмент та маркетинг, що неможливо здійснити без участі місцевого населення, його знання історії, культури та природної самобутності краю.

Рекреаційні території КБЗ для виконання своєї основної функції збереження природних ландшафтів та вдоволення інтересів туристів у оздоровленні потребують державного підходу, особливо в організаційно-методичному та фінансовому забезпеченні.

1. Гетьман В.І. Екотуризм у національних природних парках України // Туристично-краєзнавчі дослідження – Київ, 2002 – Вип.4 – С. 308-335.
2. Мацола В.І. Рекреаційно-туристичний комплекс України. – Львів, 2001. – 263 с.
3. Ніколайчук В.І. Екологічний стан Закарпаття. Проблеми і перспективи – Ужгород, 2004. – 245 с.
4. Правове регулювання туристичної діяльності в Україні / За ред. В.К. Федорченка. – Київ: Юрінком, 2002. – 640 с.
5. Поп С.С. Природні ресурси Закарпаття – Ужгород, 2002. – 290 с.
6. Стан Карпат – 2001. – С. 35.
7. Химинець В.В. Сучасні регіональні проблеми стійкого еколого-економічного розвитку // Зелені Карпати – Ужгород, 2001.– № 1-2. – С. 14.

Управління по туризму та курортах Закарпатської обласної державної адміністрації,
Ужгород